

ВІННИЦЯ ОЧИМА СОФІЇ РУСОВОЇ

Ю. О. Драчук, О. В. Отземко

Анотація. У даній роботі аналізуються мемуари Софії Русової щодо спогадів про Вінницю, де вона неодноразово перебувала. Під час дослідження спогадів було застосовано методи аналізу та синтезу, узагальнення, історико-генетичний, біографічний, хронологічний. Визначено, що спогади С. Русової містять надзвичайно багато інформації не тільки про її особисте життя, власну родину, знайомих, побут, а й про життя міста Вінниця, його атмосферу, населення, пейзажі та рельєфи тощо

Ключові слова: Софія Русова, Вінниця, жінка, жіноча історія, мемуари.

Останнім часом усе більше уваги професійні історики звертають на окремі історичні постаті. Софія Русова є саме такою непересічною особистістю, що відома далеко за межами України. Педагогиня, науковиця, письменниця, громадська та державна діячка, одна з піонерок українського фемінізму – короткий список видів діяльності, якими займалася Русова. Зважаючи на широку та різнобічну діяльність Софії Федорівни, зростає зацікавленість у її мемуарній спадщині. Адже саме мемуари дають можливість дізнатися особистісне ставлення авторки до перебігу певних переломних подій, у яких вона була задіяна. Окрім того, спогади містять чимало цікавої інформації з історії тих місць, в яких довелося побувати авторці протягом життя. Зважаючи на це, актуальним, на нашу думку, є аналіз споминів Софії Русової про Вінницю початку ХХ ст.

В українській історіографії головний акцент робиться на вивченні науково-педагогічної спадщини С. Русової. На противагу цьому науковці не часто звертають увагу на спогади жінки, що також мають велику цінність для історії України. Серед дослідників мемуарів варто відзначити Л. Гонюкову та О. Пойду. Не менш важливими для дослідження виступають джерелознавчі роботи загального характеру, де дається детальна характеристика джерел особового походження чільне місце серед яких займає мемуаристика, як его-документ. Сюди відносимо праці Калакури Я., Макаруча С., Савенко І. [1; 5; 3; 4; 8].

Зважаючи на вищесказане, метою даної розвідки є розкриття інформаційного потенціалу мемуарів Софії Русової про життя міста Вінниця, де вона неодноразово проживала.

Джерела особового походження – досить велика кількість різнорідних джерел, об'єднаних спільною ознакою походження. Основними видами таких джерел є спогади (мемуари), щоденники, приватне листування, життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо. На думку Я. С. Калакури цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. Важливим є те, що в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел [3, с. 414].

Щодо мемуарів, С. А. Макаручук вважає, що події та особи у них майже завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму автора. Така невідповідність мемуарної розповіді історичній дійсності часто створюється і поза волею автора, якому одні події запам'яталися менше, інші – більше, одні явища і особи подобалися, інші викликали негативне сприйняття, а чогось дуже важливого він міг не бачити і не знати [4, с. 303]. За словами І. Л. Савенко спогади розглядаються, як важливі его-документи, які одночасно можуть виступати і як документ людини, і як документ доби. Мемуарист, який відтворює дійсність, що потрапила до його виднокола, базується на власних безпосередніх враженнях і спогадах, які висуваються на передній план, а отже – і його точка зору на описувані події [8, с. 91].

Зауважимо, що спогади Софії Русової були написані закордоном, у тогочасній Чехо-Словацькій республіці, коли у 1922 р. Русова виїхала з України після поразки українських

національних сил у революції. Мемуари Русової представлені різними виданнями. Книга «Мої спомини», видана в 1937 р. у Львові, включає спогади, які раніше були оприлюднені в журналі «За сто літ» і доповнені подіями періоду визвольних змагань та еміграції, що публікувалися вперше. За словами упорядників, спомини писала авторка, як видно похапцем, наворотами, в умовах еміграційного бурлацького життя, яке не дає можливості ані зосередитися на праці, ані перевірити свою пам'ять довідками з літературних та інших джерел [7, с. 6]. Інша книга «Русова Софія. Мемуари. Щоденник» була опублікована у 2004 р. Там подані «мемуари Софії Русової відповідно до оригінального тексту, без купюр, лише в окремих випадках узгоджуючи мову автора з сучасним правописом» [6, с. 259]. Ці спогади охоплюють період 1856–1925 рр. У своїх мемуарах і щоденнику жінка детально розповідає про свою діяльність на ниві відродження української духовності в період національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., а також про становище української освіти. Щоденник надрукований вперше з рукописного оригіналу Софії Русової, який зберігається в ЦДАВО України і ЦДАГО України [6, с. 259]. Ці мемуари й щоденник Русової потрапили до Києва з матеріалами «Празького архіву», що їх НКВС вивіз із столиці Чехії після Другої світової війни [6, с. 259].

За радянських часів в Україні спогади Русової піддалися цензурі та скороченню. Михайло Грушевський, який особисто займався редагуванням і публікацією спогадів Софії Федорівни в журналі «За сто літ» (видавала історична секція Академії Наук України), у листі до авторки писав: «З цензурних мотивів прийдеться зробити дуже невеликі пропуски чи заміни, і між ін. пропустити епіграф «Мені однаково»» [цит. за: 2, с. 532]. У листах Грушевський також зауважував цінність мемуарів Русової: «Загалом спомини Ваші дуже цікаві і я хотів би в III кн. «За сто літ» надрукувати докінчення (до 1917)» [цит. за: 2, с. 532]. Крім того, у своїх листах Русова до М. Грушевського також згадувала про своє проживання у Вінниці [цит. за: 2, с. 526].

Як пише Русова, щоліта, коли наступали вакації, з 1909 до 1915 рр., вона приїздила разом з сином Юрієм до Вінниці, де згодом придбали 2 десятини землі з садом і полем та невеличким будинком на 4 кімнати [7, с. 178]. Перше враження про Вінницю, коли родина Русових поселилася навпроти психіатричної лікарні у жінки було таке: «Вінниця, взагалі Поділля, зробили на нас надзвичайне враження: чудовий Буг з своїми водоспадами, скелі, гори, скрізь камінь, або – на полі – чорна оксамитова земля – все так одріжнялося од нашої Чернігівщини, рівної, як долоня, з її болотами, пісками та темними борами, або хоч і від Полтавщини, яку ми знали більше з-понад Псла та Ворскли, тихих річок в низьких берегах, з піскуватим дном та чистою водою. Течія Буга була така прудка, скрізь виступало з його хвиль каміння, і сам нарід, що тут жив, значно відрізнявся і від наших чернігівських лапачонів, і від культурних полтавців» [7, с. 177]. Згадуючи цю мальовничу місцину навколо придбаного будинку, вона пише: «Гарно було коло нашої хати – поле, ліс, через нього дорога до Буга, сила квіток, ягід. Особливо гарні були вечорі. Сонце золотить поля і Буг, своїми останніми проміннями, біло-рожева гречка ніжно, наче молоком пахучим, обливає поле, а по другий бік дороги – інші збіжжя стоять тихо й непорушно, де-коли тільки, від легесенького вітру захливаються» [7, с. 178].

Також у спогадах Софії Русової можемо знайти багато інформації про містян, їхніх сусідів та знайомих, які чимось були особливими та звертали на себе увагу. Вона згадувала громадського діяча та письменника Дмитра Марковича, полковника Константина Оберучева, голову Вінницької земської управи Йосипа Лозінського, історика та мовознавця Миколу Білінського та інших [7, с. 178-179]. Усі вони об'єдналися у невелику українську громаду, що час від час збиралася, або у Марковича, або у Русових. Щодо населення міста та загальної атмосфери, Русова писала про це так: «Вінниця взагалі не мала характеру українського культурного центру. В ній панували жида та поляки, по всіх крамницях панувала польська мова, а коли звернешся до крамаря по-українськи, він і слухати не хоче, й дає найгірший крам. Тільки на Старому Городі показувалася цілком українська етнографія, лунала подільська українська мова, розбігалися ярами суто українські хатки,

оперезані пишними мальвами. Там в одному яру показували напів-зруйновану хатку, де жили колись якісь революціонери, а коли жандарі прийшли їх арештувати, вони відстрілювалися до останнього набоя, а потім, підпаливши хату, і самі позастрілювались» [7, с. 179]. Згадувала вона і селян, особливу пошану та вподобання серед яких мав селянин Хоменко зі своєю родиною: «Це був селянин видатного розуму, який всім синам своїм дав вищу освіту. Найстарший син Іван відзначався особливими здібностями до мов, ґрунтовно знав латинську, грецьку, французьку, німецьку, англійську та італійську мови, страшенно кохався в науці й учився у Відні в університеті, а в Римі готувався на місіонера й студіював східні мови. Ціла родина Хоменків була дуже культурна, але ні в чому не відступала від старих українських звичаїв» [7, с. 180].

Усе це склало надзвичайно позитивні думки про місто, що відбилися у спогадах: «Саме місто Вінниця уже мальовниче, положене понад Бугом і пишалося в густих садках. Старі мури коло сучасного собору надавали містові якийсь імпазонтно старовинний колорит. Літом у Вінниці бувало повно молоді, що з'їздилась сюди і з Києва, і з Одеси, на вулицях, на човнах, на бузі маячили студентські «тужурки». Зімою місто впадало в сон, і лише земські збори вносили деяке оживлення» [7, с. 180]. Хоча Русова сама писала, що її родина досить мало цікавилася Вінницею, проте саме вони зібрали навколо себе когорту української інтелігенції, які приїздили і з інших міст до них на гостини. Серед них донька петербурзьких приятелів Ліда Біловежська, Максим Рильський, Оксана Лотоцька, Леонід Жебуньов, Сергій Єфремов, Яків Якименко-Степовий, Кирило Стеценко, їхні родичі та приятелі [7, с. 180–181].

І саме у Вінниці у липні 1914 р. сім'я Русових неочікувано дізналася про початок Першої світової війни: «Сиділи ввечері в садку, чаювали, аж приходять Лотоцький, Маркевич і ще хтось з повіту і кажуть, що оголошено війну, всіх військових скликають, на завтра призначено ремонт коней коло царини. Це пролунало, як щось неймовірне. Навіть пожартували на цю тему та й розійшлися. Але другого дня пішли ми на царину. Ми сиділи на колодах, дивились рух на майдані, сонце так красиво сідало за Бугом, з сусіднього поля доносився запах жита, по шляху гнали череду додому, і ніхто не передбачав того жаху, що мав початися недалеко, за кордоном, за яких 2–3 дні. Інтелігенція легковажно висловлювала певність, що, мовляв, війна при сучасних великих засобах військової техніки не може тривати довше, як три тижні, бо інакше це була б надто жорстока бойня людей» [7, с. 193]. Наступні згадки про війну у спогадах описуються надзвичайно трагічно та драматично. І тому Русові того ж року повернулися до Києва з Вінниці, адже «хотілося скоріше бути вдома» [7, с. 194].

Наступне повернення до Вінниці сталося через майже 5 років. За цей час у житті Софії Русової сталося багато змін: Перша світова, смерть чоловіка Олександра Русова, Українська національна революція. За ці роки Русова постійно та невпинно працювала на освітянській ниві. За часів революції у Міністерстві освіти вона працювала у департаменті дошкільної та позашкільної освіти, влаштовувала курси українознавства, готувала українські шкільні підручники. І саме урядова праця в Директорії привела жінку назад до Вінниці, адже український уряд залишав столицю через наступ більшовиків. «Ранком вилізла з потягу в Вінниці, тій самій Вінниці, де ми колись так щасливо жили з моїм старим. Залишила клунок в тому отелі, де розташувався Уряд, пішла подивитись на свій хуторець, і тут таке щастя – зустрічаю мого Юру і Ждановича, чоловіка моєї племінниці! Вони затримались у Вінниці, чекаючи на потяг до Кам'янця, а це не так було легко на ті часи, бо уже була порушена всяка регулярна комунікація» [7, с. 194]. Незважаючи на те, що жінка хотіла залишитися жити у своєму домі, на своєму «хутірці», як вона писала, з яким було пов'язано так багато приємних спогадів, все ж її вмовили оселитися у родині Лозинських, щоб зручніше було ходити до Міністерства освіти. «Ця зустріч наче повернула мене до життя. Улаштувалася я у Лозинських, які дали мені чудову кімнату й прийняли мене на повний пансіон. Я почала знов свою працю» [7, с. 219].

Однак, робота у Міністерстві ставала ще складніше та українська справа не налагоджувалася. Невдалі переговори з Францією, вихід Винниченка з Директорії, погані справи в уряді. З огляду часу та досвіду Русова відзначає, що тодішній підбір членів Директорії був невдалий [7, с. 220]. Проте, зі слів жінки, в освітянській сфері робота продовжувалася: «Я найбільше мала до діла з Швецем. Він провадив у Директорії освітню справу і, спасибі йому, ніколи не відмовляв мені в грошах на різні дитячі притулки, які були під моїм доглядом. Бувало просиш у Холодного допомогу на організації якого-небудь притулку для дітей і тільки й почуєш від нього: «Нема, Софія Федорівна, грошей, учителям нічим платити». Знав, чим мене дойняти. А підеш до Шевця, розкажеш справу, і зараз 5–6 тисяч дасть. Вірив мені, знав, що лише на бідолашних дітей витрачу» [7, с. 220].

З огляду на більшовицьку окупацію, від'їзд до Києва стало неможливим, попри мрії Русової про повернення до столиці через два-три тижні. «Замість поворота до Києва, зарядили нову евакуацію до Кам'янця. На цей раз я уже не опіралася, а разом з міністерством на початку березня 1919 р. поїхала до Кам'янця» [7, с. 220]. Після цього Софія Русова не поверталася до Вінниці більше ніколи. Далі – робота у громадсько-політичній організації «Союз українок», де Русова очолила культурний сектор, викладання педагогіки у Кам'янець-Подільському державному українському університеті та головування у Українській національній жіночій раді. Однак недовгим було перебування у Кам'янці-Подільському та український уряд знову у постійному переїзді: «Залишився один вихід – дальша евакуація, бо большевики вже зайняли Поділля й кільцем оточували Уряд, що сидів у вагонах. Втратили не тільки столицю, а й цілу територію УНР і не було вже певного місця, де б Уряд міг виконувати свою владу, було тільки кілька вагонів українських залізниць в непевному місті» [7, с. 222]. Врешті решт, після трагічних та болісних подій, Софія Русова назавжди залишила Україну.

Таким чином, мемуарна спадщина Софії Русової містить надзвичайно цікаву інформацію не тільки про її особисте життя, власну родину, знайомих, побут, а й про життя міста Вінниці, його атмосферу, населення, пейзажі та рельєфи тощо. Особистісний вимір такої постаті, як С. Русова, безпосередньо пов'язаний з активною діяльністю авторки в різних іпостасях, тісно переплетений зі сприйняттям місцевих реалій Вінниці в різні періоди. Відчувається зміна настрою, емоційного стану авторки. Усе це разом створює низку яскравих картин вінницького життя в різні часи.

Abstract. In this article analyzes the memoirs of Sofia Rusova about her memories of Vinnytsia, where she has repeatedly been. The methodological bases of the work are the methods of analysis and synthesis, generalization, historical-genetic, biographical, chronological. It is determined that S. Rusova's memoirs provide a lot of information not only about her personal life, family, acquaintances, life, but also about the life of Vinnytsia, its atmosphere, population, landscapes and reliefs, etc.

Keywords: Sofia Rusova, Vinnytsia, woman, women's history, memoirs.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гонюкова Л. Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 133–138.
2. Гонюкова Л., Миронець Н. Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С. 518–537.
3. Історичне джерелознавство: підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 486 с.
4. Макаруч С. А. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 351 с.
5. Пойда О. А. Софія Русова і Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*. Серія: Історія. 2006. № 10. С. 257–260.
6. Русова С. Мемуари. Щоденник. К.: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
7. Русова С. Мої спомини. Львів, 1937. 294 с.
8. Савенко І. Л. Мемуаристика як метажанрова система в українській літературі другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011. №6(217), Ч. II. С. 88–93.